

JÓZEF CHAŁASIŃSKI
(1904–1979)

Józef Chałasiński przyszedł na świat 17 lutego 1904 roku we wsi Rudnik na Lubelszczyźnie, w byłym powiecie krasnostawskim. Jego ojciec, Michał, pełnił funkcję pisarza gminnego. Matka, Józefa z Włodarskich, zmarła wkrótce po urodzeniu syna. Osierocony, spędził dzieciństwo w domu, w którym podtrzymywano wzory kultury szlachecko-inteligenckiej. Jednocześnie przebywał w odmiennym otoczeniu swoich wiejskich rówieśników. Przeżycia związane z wczesnym okresem wieku młodzieńczego wywarły wpływ na jego późniejsze poglądy społeczne i kierunek zainteresowań naukowych. Początkowo był edukowany w domu, a od 1915 zaczął pobierać nauki w Gimnazjum im. Stefana Batorego w Lublinie. Po śmierci ojca, poczynając od czwartej klasy, utrzymywał się z korepetycji. Wybuch I wojny światowej i okoliczności towarzyszące powstawaniu państwa polskiego angażowały jego uwagę i emocje. Działal w Młodzieżowej Organizacji Narodowej, wydawał z kolegami gazetkę szkolną „W Przyszłość”, a w roku 1920 wstąpił do wojska jako ochotnik. Ostatecznie maturę uzyskał w czerwcu 1923 roku.

Studia wyższe na Uniwersytecie Poznańskim rozpoczął Chałasiński jesienią 1923 roku od matematyki, ale jeszcze na pierwszym roku studiów przeniósł się na językoznawstwo, zgłębiał kwestie polonistyczne, interesowała go również psychologia, jednakże ostatecznie swoje zainteresowania skierował ku socjologii. Zwróceniu uwagi na nową dyscyplinę i rozbudzeniu chęci poznania jej sprzyjał osobisty kontakt z prof. Florianem Znanięckim, w którego domu często bywał, udzielając korepetycji jego synowi. Józef Chałasiński należał do nielicznej grupy najbliższych współpracowników Znanięckiego, którą tworzyli uczestnicy zajęć seminaryjnych poświęconych badaniom wybranych problemów życia społecznego, także studiom z zakresu historii socjologii, metodologii badań socjologicznych i teorii socjologii.

Między Znanięckim i jego uczniami istniał stosunek naukowego partnerstwa, przeradzającego się w bliską więź, zażyłość i częste kontakty na gruncie towarzyskim. Siła osobistego oddziaływania Znanięckiego motywowała wielu jego uczniów do „uprawiania nauki”. Chałasiński był jednym z nich; studiował z pasją i zaangażowaniem, równocześnie aktywnie uczestnicząc w tworzeniu i organizowaniu środowiska akademickiego skupionego wokół założonego przez prof. Znanięckiego, pierwszego w Polsce (piątego w Europie – po Paryżu, Brukseli, Turynie i Kolonii) Instytutu Socjologicznego (1920), a następnie powołanej do życia na Uniwersytecie Poznańskim pierwszej w Polsce Katedry Socjologii i Filozofii Kultury (1921) na czele ze Znanięckim. Edukacją socjologiczną Chałasińskiego kierował głównie Znanięcki, część przedmiotów zaliczał również u dr Ludwiki Dobrzyńskiej-Rybickiej, uzyskując bardzo wysokie oceny swojej pracy. Zwracającym uwagę profesorów, doskonałym postępom w nauce towarzyszyła podejmowana przez Chałasińskiego aktywność w życiu studenckim i rodzące się zainteresowania badawcze. Potwierdzają to jego działania jako członka, później prezesa, studenckiego Koła Socjologicznego, a także pierwsze drobne publikacje z zakresu socjologii wychowania.

Ukoronowaniem jego solidnych studiów była praca seminaryjna pt. *Wielkość grupy społecznej a demokracja u Montesquieu* (1926), napisana pod kierunkiem Znanickiego i rok później (1927) opublikowana w „Kwartalniku Filozoficznym”. W uznaniu jego wybitnych wyników w nauce zwolniono go z opłat za studia, na ostatnim roku studiów zaproponowano pracę bibliotekarza Katedry Socjologii, a od stycznia 1927 roku powołano go na stanowisko młodszego asystenta. Zapewnienie środków pozwalających na utrzymanie się pozwoliło mu na kontynuowanie i ukończenie studiów, których rezultatem była rozprawa napisana pod opieką Znanickiego: *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna*, zgłoszona jako podstawa do otrzymania doktoratu. Studium to przedstawia – opierając się na obszernym materiale porównawczym zaczerpniętym z historii krajów europejskich – współzależności zachodzące między typem społeczeństwa i jego strukturą a formułującymi się instytucjami wychowawczymi. Dyplom odebrał 23 listopada 1927 roku. Po uzyskaniu doktoratu Chałasiński całkowicie poświęcił się pracy naukowej i organizacyjnej, dając wyraz swojej fascynacji socjologią. Objął wykłady zlecone na Uniwersytecie Poznańskim, a Znaniński uczynił go swoim zastępcą w Polskim Instytucie Socjologicznym, który jako pierwszy w Polsce – i na świecie – ogłosił konkurs na życiorys własny robotnika (podobną inicjatywę podjął PIS w 1937 r., rozpisując konkurs na „Opis życia bezrobotnego”). Pełniąc tę funkcję, pomagał mistrzowi w systematyzacji gromadzonych materiałów, współpracował przy wydaniu pierwszego tomu „Przeglądu Socjologicznego”, wchodząc w skład zespołu redakcyjnego; brał również czynny udział w przygotowaniach pierwszego ogólnopolskiego zjazdu socjologicznego w Poznaniu (kwiecień 1930). Mimo obciążeń pracą organizacyjną dużo publikował; m.in. przetłumaczył i wydał Williama McDougalla *Psychologię grupy* (1930), przygotował do druku pamiętnik Jakuba Wojciechowskiego *Życiorys własny robotnika* (1930), a przede wszystkim – wykorzystując stypendium otrzymane z Funduszu Kultury Narodowej – napisał rozprawę habilitacyjną pt. *Drogi awansu społecznego robotnika. Studium oparte na autobiografiach robotników* (1931). Walory przedstawionej dysertacji podnosił Stefan Czarnowski, podkreślając, że zapoczątkowała ona w Polsce badania socjologiczne nad ruchliwością społeczną i wprowadziła do nauk społecznych i języka potocznego pojęcie „awans społeczny”. Autor, twórczo korzystający z osiągnięć szkoły Znanińskiego i opracowanej przez niego metody dokumentów osobistych, został z czasem uznany za najwybitniejszego jego ucznia i kontynuatora. Habilitacja została przeprowadzona na uniwersytecie w Poznaniu w lipcu 1931 roku, a już jesienią tegoż roku, korzystając ze stypendium przyznanego mu przez Fundację Rockefellera, wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie prowadził studia nad polską emigracją zarobkową w koloniach robotniczych w południowym Chicago oraz systemem organizacyjnym szkolnictwa amerykańskiego. Przebywał w USA do października 1933 roku. Owocem tych studiów było przygotowanie m.in. monografii *Parafia i szkoła parafialna wśród emigracji polskiej w Ameryce* („Przegląd Socjologiczny” 1935) oraz obszernego dzieła

pt. *Szkola w społeczeństwie amerykańskim* (Warszawa 1936). Równocześnie, wykorzystując inspiracje amerykańskie, w roku 1934 z ramienia Polskiego Instytutu Socjologicznego w Poznaniu Chałasiński podjął badania terenowe na temat stosunków narodowościowych na Górnym Śląsku w osadzie robotniczej Murcki. Wyniki badań stosunków polsko-niemieckich przedstawił w pracy pt. *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej. Kopalnia na Górnym Śląsku* opublikowanej w „Przeglądzie Socjologicznym” (t. III, z. 1–2, 1935). Sukcesy zawodowe nie szły jednak w parze z możliwością uzyskania stałego zatrudnienia. Po powrocie zaproponowano mu w Poznaniu stanowisko prywatnego docenta, jednakże brak środków do życia uniemożliwiał przyjęcie tej propozycji.

W 1935 roku otrzymał ofertę płatnej posady na Uniwersytecie Warszawskim. Przyjmując ją od stycznia, podjął obowiązki adiunkta w Katedrze Socjologii Jana S. Bystronia, swojego kolegi i przyjaciela, do której rok później został również przyjęty Stanisław Ossowski.

Lata 1935–1939 to „okres warszawski”; krótki, ale wypełniony znaczącymi dokonaniem organizacyjnymi, a także naukowymi. W listopadzie 1935 roku odbył się w Warszawie II Zjazd Socjologów Polskich, którego Chałasiński był głównym organizatorem. W tym samym roku przejął faktyczne redagowanie, i to na najwyższym światowym poziomie, najstarszego i czołowego pisma socjologii polskiej – „Przeglądu Socjologicznego”, od tego momentu pisma ogólnopolskiego. Pojawienie się w tym czasie na rynku wydawniczym wysoko ocenionej serii prac pod nazwą „Biblioteka Socjologiczna” to również osiągnięcie możliwe dzięki inicjatywie i zaangażowaniu Chałasińskiego. Podejmowane przez niego przedsięwzięcia powodowały powolne przesuwanie się centrum socjologii polskiej z Poznania do Warszawy, gdzie jesienią 1935 roku zorganizował seminarium, którego celem miało być przygotowanie sprawnej ekipy badaczy terenowych do przeprowadzenia prac badawczych na Górnym Śląsku, Wileńszczyźnie, Polesiu i w Małopolsce. Chciał on bowiem podtrzymać ciągłość badań nad zjawiskiem antagonizmu narodowościowego oraz rozpoznać czynniki sprzyjające scalaniu dzielnic – zróżnicowanych doświadczeniem zaborów – „w jedną społeczność państwową” (z listu do Znanieckiego). Zaplanowanych prac badawczych nad emigracją i antagonizmem narodowościowym nie udało się jednak do końca zrealizować, a to z powodu mianowania Chałasińskiego w październiku 1936 roku dyrektorem Państwowego Instytutu Kultury Wsi (PIKW) w Warszawie. Ponad miarę obciążony nowymi obowiązkami, podjął decyzję o rezygnacji z adiunktury na UW. Mimo intensywnej pracy w instytucie, a była to pierwsza pozauniwersytecka placówka w socjologii polskiej o tak dużym zakresie zadań naukowo-badawczych, przyjął ofertę Wolnej Wszechnicy Polskiej, gdzie w lipcu 1937 roku mianowano go profesorem nadzwyczajnym i gdzie następnie objął Katedrę Socjologii po odejściu Ludwika Krzywickiego. WWP była prywatną szkołą wyższą, założoną w Warszawie w latach 1918–1919, szczególnie zasłużoną w rozwijaniu badań z zakresu nauk społecznych, zatrudniającą wielu wybitnych uczonych; wykładali w niej

m.in. W. Antoniewicz, W. Doroszewski, L. Hirszfeld, L. Krzywicki. Jako ceniony wykładowca i badacz, wyposażony nadto w temperament zaangażowanego działacza społecznego Chałasiński prowadził zajęcia nie tylko w WWP, lecz także w Instytucie Pedagogicznym Związku Nauczycielstwa Polskiego i przyjął zaproszenie do przeprowadzenia cyklu wykładów (1937/1938, 1938/1939) w Szkole Nauk Politycznych w Krakowie. Ta ostatnia – mająca status studium uniwersyteckiego w zakresie nauk o polityce przy Wydziale Prawa UJ – była kontynuatorką długiej tradycji Uniwersytetu Krakowskiego, w którym od początku XV wieku – na długo nim pojawiło się pojęcie „nauka o polityce” – podejmowano, rozpatrywano i wykładano problematykę społeczną, prawną, polityczną i ekonomiczną, głównie w ramach filozofii moralnej na wydziale atrium i dyscyplin prawnych na wydziale prawa. W Polsce odzyskującej własną państwowość SNP miała dawać „wyższe wykształcenie obywatelskie”, umożliwiając zapoznanie się ze zjawiskami politycznymi, administracyjnymi i gospodarczymi wszystkim zainteresowanym wiedzą z zakresu nauk politycznych, uzupełniając w ten sposób lukę w uniwersyteckich studiach prawniczych.

Wprowadzenie do programu SNP UJ bloku przedmiotów z zakresu nauk społecznych miało na celu rozbudowanie politycznej przestrzeni wokół instytucji państwa – osi organizującej namysł i badania politologiczne – tak aby obok modeli normatywnych zawartych w prawno-ustrojowych regulacjach pojawiła się także refleksja nauk politycznych, uwzględniająca ukryte struktury czy niedostatecznie rozpoznane „siły” społeczne wraz z ich normatywnymi implikacjami dla rozwiązań ustrojowych. Wykorzystanie perspektywy badawczej nauk społecznych dawało szansę zrealizowania społecznego, politycznego i obywatelskiego potencjału. Tworzyły one bowiem środowisko niezbędne do pielęgnowania cnót obywatelskich, umożliwiając ich pozytywne wyrażanie; poszerzały horyzonty myślenia i działania, czyniąc ze studentów aktywnych obywateli powstającego państwa.

Tak pomyślany program kształcenia wymagał, aby do grona znakomitych uczonych z Wydziału Prawa i Wydziału Filozoficznego UJ (A. Krzyżanowskiego, K. Kumanieckiego, S. Kutrzeby, M. Rostworowskiego i in.), prowadzących wykłady w SNP, zapraszano również innych wybitnych profesorów, a także szanowanych praktyków administracji i sądownictwa, polityków, znanych osobistości i przywódców ugrupowań politycznych. Wśród kadry profesorskiej podejmującej w wykładach zagadnienia socjologiczne – uznawane przez słuchaczy za ważne i interesujące – znaleźli się ks. Franciszek Mirek i Józef Chałasiński, obaj ze znakomitej, poznańskiej szkoły socjologii Floriana Znanieckiego. W odpowiedzi na zaproszenie prof. Chałasiński zaproponował i przeprowadził w SNP cykl wykładów pt. *Wybrane zagadnienia z socjologii wsi i miasta* (1937/1938) oraz *Wybrane zagadnienia z porównawczej socjologii wsi i miasta* (1938/1939) – podejmując w nich problematykę, którą doskonale poznał dzięki prowadzonym od lat badaniom, a z drugiej strony ujawniając żywe zainteresowanie polityką i gotowość do aktywnego uczestniczenia w życiu publicznym.

Najwięcej uwagi i energii poświęcał jednak Chałasiński pracom badawczym prowadzonym w Państwowym Instytucie Kultury Wsi, w którym gromadził cenne materiały pamiątkarskie wychowanków uniwersytetów ludowych i młodego pokolenia chłopów. Rezultatem jego aktywności badawczej było wydanie ogromnego, czterotomowego dzieła pt. *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce* (1938), niemającego – jak napisał Znaniecki w przedmowie – „odpowiednika dotąd w literaturze światowej, opartego na równie bogatym materiale autobiograficznym [...], którego wnioski naukowe [...] zapewniają temu dziełu pierwszorzędne znaczenie w rozwoju myśli socjologicznej”.

We wrześniu 1939 roku Chałasiński wraz z PIKW ewakuował się do Puław, jednak po drodze transport został zaatakowany i rozbity. Podczas okupacji przebywał początkowo na Wołyniu, później przeniósł się do Lwowa, by na koniec powrócić do Warszawy. W okupowanej stolicy, wraz z Ossowskim i innymi osobami, podjął działalność konspiracyjną, w której wyniku został reaktywowany Polski Instytut Socjologiczny na czele z Chałasińskim jako przewodniczącym tej instytucji.

Po zakończeniu wojny – w sytuacji znacznego osłabienia polskiej socjologii [śmierć Stefana Czarnowskiego (1937) i Ludwika Krzywickiego (1941), emigracja Floriana Znanieckiego] podjął ścisłą współpracę z resortem oświaty PKWN i otrzymał z tego źródła subwencję na podjęcie przez Polski Instytut Socjologiczny badań niemieckiej akcji wysiedleńczej. Miał świadomość, że spoczywa na nim obowiązek odbudowy tej dyscypliny i aktywnego udziału w organizowaniu życia naukowego. Energicznie zaangażował się w tworzenie Uniwersytetu Łódzkiego, przyjął propozycję objęcia w nim katedry socjologii (kwiecień 1945), a potem kolejno funkcji prorektora (1945–1946) i rektora (1949–1952). Łódź, miasto pozbawione bogatszych tradycji naukowych, za sprawą podjętych przez Chałasińskiego działań stała się w latach 1944–1950 stolicą polskiej socjologii, w której uruchomiono studia socjologiczne, cieszące się dużym zainteresowaniem młodzieży, i od nowa podjęto socjologiczne badania terenowe. Ze zniszczonej Warszawy przybyli tam Ossowscy, Obrębski, Jan Szczepański i inni. W Łodzi, za sprawą Chałasińskiego, stworzono od nowa Polski Instytut Socjologiczny i wznowiono wydawanie „Przeglądu Socjologicznego”, którego został redaktorem naczelnym. Nie udało się wznowienie serii „Biblioteki Socjologicznej”, ale w to miejsce powołano do życia dwie nowe serie wydawnicze: „Studium Problemów Chłopskich i Robotniczych” oraz „Bibliotekę Myśli Współczesnej”. Również z tego okresu pochodzi obszerne dzieło Chałasińskiego *Spółeczeństwo i wychowanie* opublikowane w 1948 roku, które jest wyrazem kontynuacji jego przedwojennych zainteresowań socjologią wychowania.

Bardzo krytyczny wobec rzeczywistości Polski przedwojennej, z aprobatą odniósł się Chałasiński do deklarowanej przez nową władzę emancypacji robotników i chłopów. Poddął surowej ocenie „pański etos” inteligencji polskiej; po raz

pierwszy publicznie poruszył tę kwestię w głośnym wykładzie inauguracyjnym o genealogii inteligencji, wygłoszonym na Uniwersytecie Łódzkim 13 stycznia 1946 roku, i kolejno w artykułach opublikowanych na ten temat w „Kuźnicy” oraz w eseju *Spoleczna genealogia inteligencji polskiej* (Warszawa 1946). Już wkrótce jednak, dostrzegając postępujące procesy przejmowania przez instytucje „państwa ludowego” kontroli nad życiem społecznym, wystąpił z ostrą krytyką ograniczania wolności słowa i autonomii uczelni, czemu dał wyraz w artykule *O spoleczny sens reformy uniwersytetów* („Kuźnica”, 17 VI 1947). Oprócz tego jako jedyny ze środowiska socjologów polskich wystąpił publicznie przeciwko atakowi władz na Jana S. Bystronia (w 1947 r.).

Jednocześnie podejmowane przez niego działania, zakładające wolę współuczestniczenia w tworzeniu „ludowej Polski”, polegały m.in. na wydawaniu miesięcznika „Myśl Współczesna” (od czerwca 1946 r.), stanowiącego forum dyskusyjne intelektualistów; uruchomieniu badań socjologicznych oraz publikacji opracowań na temat zagadnień chłopskich i robotniczych (*Życiorysy górników*, Katowice 1949); reformowaniu uniwersytetu; podjęciu badań społecznych na temat uwarunkowań zjawisk szkolno-oświatowych i teorii reformowania oświaty. Wszystkie te działania albo nie zostały doprowadzone do końca, albo się nie удаwały i pozostawały na poziomie planowanych tylko zamierzeń; władze bowiem coraz wyraźniej były przeciwne wszelkim inicjatywom rodzącym się poza kręgami partyjnymi i skutecznie potrafiły je niweczyć. Chałasińskiemu odebrano „Myśl Współczesną”, a organizację życia uniwersyteckiego sztywno wytyczono i poddano kontroli przepisów biurokratycznych. Dotkliwym ciosem zadany polskiemu środowisku akademickiemu i najboleśniej przeżywanym przez Chałasińskiego było jednak pozbawienie socjologii statusu dyscypliny akademickiej.

Rozwijanie socjologii w Polsce stanowiło dla Chałasińskiego rodzaj misji; był świadkiem przenoszenia tej „nowinki intelektualnej” – dającej początek naukom społecznym – z Zachodu i instalowania jej w polskim środowisku akademickim; obowiązek kontynuacji tego przedsięwzięcia przejął w spuściznie po Znanieckim i czuł się osobiście odpowiedzialny za jego realizację.

Działając w szczególnie niesprzyjających warunkach (1949–1955), a zwłaszcza w okresie likwidacji placówek socjologicznych, Chałasiński opowiedział się za stanowiskiem realizmu politycznego i przyjął postawę pozwalającą na poszukiwanie kompromisu. Podtrzymywał współpracę i podejmował działania zgodne z oczekiwaniami władz: aktywnie uczestniczył w I Kongresie Nauki Polskiej, przyjął funkcję zastępcy redaktora kontrolowanej przez struktury partyjne „Myśli Filozoficznej” i nawet na łamach tego pisma złożył, wymaganą w tamtych czasach, „samokrytykę”. Równocześnie kierowany przez siebie zespół badawczy przedstawił na problematykę historii kultury, myśli społecznej i czasopiśmiennictwa. Osoby wchodzące w skład zespołu znalazły schronienie w zreorganizowanej i działającej pod nową nazwą Katedrze Historii Myśli Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego i w łódzkim Zakładzie Historii Czasopiśmiennictwa PAN.

Rezultatem inicjatyw Chałasińskiego i pracy jego zespołu było sześć tomów „Przeglądu Nauk Historycznych i Społecznych” (1950–1958), będącego substytutem zlikwidowanego „Przeglądu Socjologicznego”, oraz seria „Prace z Historii Myśli Społecznej i Badań Społecznych”. W konsekwencji jego asystenci mogli się doktoryzować na podstawie rozpraw mieszczących się w zakresie akceptowanej problematyki socjologicznej.

W 1948 roku Chałasiński został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności, a w 1952 roku członkiem rzeczywistym Polskiej Akademii Nauk, gdzie dwukrotnie pełnił funkcje członka jej Prezydium i dwukrotnie został wybrany na stanowisko zastępcy sekretarza naukowego, kierując jednocześnie pracą redakcji „Nauka Polska”. W środowisku akademickim postrzegany był jako uznany autorytet, akceptowany przez władze.

Równocześnie dawał o sobie znać jako jeden z najbardziej niepokornych spośród grona ówczesnych uczonych. W tym trudnym dla polskiej nauki okresie Chałasiński zdobył się na wiele antykonformistycznych wystąpień skierowanych przeciwko fanatyzmowi ortodoksów, którzy metody administracyjne traktowali jako główny instrument propagowania światopoglądu marksistowskiego w polskiej humanistyce. Chałasiński brał też aktywny udział w intelektualnym przygotowaniu przesłanek przełomu październikowego 1956 roku. Z tego okresu znane są jego błyskotliwe artykuły polemiczne zamieszczane na łamach „Przeglądu Kulturalnego”, krytykujące sekciarstwo i dogmatyzm.

264

Na łamach „Nauki Polskiej” już w 1954 roku podjął krytykę stosowania zwulgaryzowanej metody materializmu historycznego w naukach humanistycznych, co w kręgach partyjnych uznano za wystąpienie „niewiarygodnie zuchwałe”. Krytyczne wypowiedzi w 1954 roku, jak też opublikowany rok później na łamach „Nauki Polskiej” artykuł *Zagadnienia kultury współczesnej w humanistyce polskiej* zapowiadały zmiany w polskich naukach społecznych.

Od 1956 roku Chałasiński energicznie zaangażował się w działania na rzecz restytuowania socjologii polskiej i odrodzenia studiów empirycznych, wznawiając „Przegląd Socjologiczny”, będący symbolem ciągłości socjologii polskiej, i powołując do życia kwartalnik „Kultura i Społeczeństwo”, w którego redagowaniu także uczestniczył. Ponownie odtworzył Katedrę Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego i kierował nią. Stał też na czele nowo powstałego Zakładu Socjologii i Historii Kultury PAN. W 1957 roku kwartalnik „Kultura i Społeczeństwo” opublikował głośny tekst Chałasińskiego *Drogi i bezdroża socjalizmu w nauce polskiej*, którego angielskojęzyczna wersja, zatytułowana *Sociology and Social Mythology in Post-War Poland*, została wydrukowana w 1959 roku w materiałach Światowego Kongresu Socjologicznego w Stresie. Zarówno dążenie Chałasińskiego do podkreślenia tożsamości socjologii polskiej jako nauki wywodzącej się przede wszystkim z poznańskiej szkoły Znanieckiego, jak i krytyka spustoszeń, jakie dokonały się w nauce polskiej w okresie stalinowskim, spowodowały ostrą reakcję ze strony władz.

Wiosną 1960 roku Józef Chałasiński został pozbawiony wszystkich funkcji pełnionych w PAN; zlikwidowano także kierowany przez niego Zakład Historii i Socjologii Kultury, odebrano mu „Kulturę i Społeczeństwo”, zwolniono go z Uniwersytetu Łódzkiego, odbierając mu katedrę i w trybie administracyjnym – z dnia na dzień – zawieszając jego wykłady i seminarium. Niejasna była sytuacja i dalsze losy „Przeglądu Socjologicznego” oraz naboru studentów na studia socjologiczne w Uniwersytecie Łódzkim. Opuszczony, nie mógł liczyć na wsparcie środowiska naukowego, które powściągliwie i milcząco reagując na publikacje jego krytycznych artykułów, nie wystąpiło w jego obronie. Był jedynym spośród wybitnych socjologów polskich, którego nie zaproszono do udziału w pracach komitetu redakcyjnego nowo powstałych w 1961 roku „Studiów Socjologicznych”.

Owa banicja Chałasińskiego trwała jednak krótko. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych nowymi wątkami tematycznymi zainteresowań naukowych Chałasińskiego stały się społeczeństwo i kultura amerykańska oraz zagadnienia społeczno-kulturowe Afryki współczesnej.

W 1961 roku ukazały się jego pierwsze artykuły o kształtowaniu się narodów współczesnej Afryki, a kilka lat później J. Chałasiński i K. Chałasińska wydali książkę *Bliżej Afryki* (Warszawa 1965). Wiosną 1962 roku profesor opublikował obszerną pracę pt. *Kultura amerykańska*, przedstawiając w niej procesy formowania narodowej kultury, a niedługo potem, w 1966 roku – rozprawę *Społeczeństwo i szkolnictwo Stanów Zjednoczonych*. W listopadzie 1962 roku otrzymał Pracownię Badań nad Kulturami Afryki Współczesnej PAN. W maju 1963 roku zaproszono Chałasińskiego do współuczestnictwa w organizacji konkursu i wydaniu pamiętników młodego pokolenia wsi PRL – *nota bene* przedsięwzięcie to miało na celu uczczenie jubileuszu dwudziestolecia Polski Ludowej. Jesienią 1966 roku utworzono specjalnie dla niego Katedrę Socjologii Kultury na Uniwersytecie Warszawskim, dwa lata później zwrócono mu redakcję „Kultury i Społeczeństwa”, wybrano go do prezydium PAN, w marcu 1969 roku mianowano sekretarzem I Wydziału PAN. W 1970 roku Uniwersytet Łódzki nadał mu honorowy doktorat. W końcu 1974 roku Józef Chałasiński odszedł na emeryturę. Zmarł pięć lat później, 5 grudnia 1979 roku w Warszawie.

PODSUMOWANIE DOROBKU

Chałasiński jest wybitną postacią socjologii polskiej, czy szerzej – nauk społecznych. Przez ponad pół wieku był obecny w życiu naukowym i publicznym kraju. Żywiołowy, aktywny i pracowity dokonał bardzo dużo jako twórca, badacz, organizator nauki, nauczyciel i publicysta. Do niego należy autorstwo *Młodego pokolenia chłopów*, jednego z najoryginalniejszych dzieł socjologii polskiej. Wrażliwe zaangażowanie w sprawy wsi, intensywne badanie tego środowiska i dowartoś-

ciowywanie warstwy chłopskiej było inspirujące dla działaczy ruchu ludowego. Śledząc z uwagą bieżące problemy społeczno-polityczne zachodzące w państwie, wywoływał swoimi zaangażowanymi wystąpieniami publicystycznymi liczne i gwałtowne polemiki na temat roli społeczno-historycznej inteligencji polskiej (1946–1947, 1958), demokracji i potrzeby niezależnej opinii publicznej (1947), skostnienia marksizmu jako metody naukowej w humanistyce (1954–1955) i patologii życia naukowego w okresie stalinowskim (1957, 1959).

Studia i początki działalności naukowej Chałasińskiego przypadły na okres reorientacji myśli europejskiej, określanej niekiedy „przełomem antypozytywistycznym”. Myśliciele tego okresu poszukiwali „światopoglądu”, który odpowiadałby potrzebom ludzi żyjących w świecie, przeżywających go i działających w nim. To wymagało nie tylko pewnego zasobu ukierunkowanej wiedzy, lecz również wartościowania i aktów woli.

Postawę badawczą Chałasińskiego wyraźnie określa dokonany przez niego świadomy wybór tradycji naukowej, nawiązującej do dorobku Znanieckiego, Malinowskiego czy Hendelsmana. Od swojego mistrza Znanieckiego przejął głębokie przekonanie o ważności społecznej misji socjologii, potrzebie wprowadzenia jej i usytuowania w systemie instytucjonalnym nauki polskiej, a także metodologiczną zasadę „współczynnika humanistycznego” oraz posługiwanie się w badaniach metodą dokumentów osobistych, której ograniczeń był w pełni świadomy. Nie zabiegał jednak, w przeciwieństwie do Znanieckiego, o wypracowanie teoretycznego, uniwersalnego systemu socjologicznego, który by wyodrębniał socjologię jako naukę posiadającą swój własny, oddzielny przedmiot i metodę badań. Był przede wszystkim zainteresowany opisem i zrozumieniem otaczającej go społeczno-kulturowej rzeczywistości polskiej, a teorii nie doceniał i traktował wyłącznie instrumentalnie.

Zainteresowania badawcze Chałasińskiego skupiały się głównie na problematyce socjologii wsi, wychowania, kultury i narodu – tematach nieuchronnie uwikłanych politycznie. Interesował się również historią myśli socjologicznej i kultury polskiej. Żadnej jednak z tych subdyscyplin socjologii nie rozwinął w sposób konsekwentny, z wyjątkiem socjologii wychowania; liczne prace monograficzne poświęcone tej problematyce znalazły podsumowanie w postaci publikacji podręcznikowej *Spółczeństwo i wychowanie*. Jego uwaga skupiała się na opisie historyczno-społecznego procesu kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa polskiego; daje temu wyraz bibliografia prac Profesora obejmująca ok. 700 pozycji. Mimo ograniczonej w PRL możliwości swobodnej wypowiedzi z założenia nie pisał do szuflady. Jego pełna pasji potrzeba aktywnego działania skłaniała go, o ile to było możliwe, do obecności w życiu społeczno-politycznym i kulturalnym kraju. Próby podejmowane przez Chałasińskiego w tych bardzo trudnych dla nauk społecznych czasach, zabiegi o stworzenie warunków umożliwiających prowadzenie badań socjologicznych i utrzymanie statusu socjologii jako samodzielnej dyscypliny akademickiej to pasjonujący i zarazem kontrowersyjny temat

badzeń, które z pewnością podejmie kolejne pokolenie badaczy historii polskiej myśli społecznej.

Prace Józefa Chałasińskiego chociaż niekiedy kontrowersyjne, nie zawsze wewnętrznie spójne, ze względu na czas ich powstania i temperament autora były niewątpliwym wydarzeniem w naszej humanistyce. Kolejne pokolenie badaczy, sięgając po jego dorobek, odnajdzie w nim wątki poddające się krytyce, ale przede wszystkim znajdzie inspirację skłaniającą do rzeczowej dyskusji i rozważnej refleksji nad skomplikowaną relacją zachodzącą między naukami społecznymi a polityką.

BIBLIOGRAFIA

Publikacje Józefa Chałasińskiego

Drogi awansu społecznego robotnika, Poznań 1931.

Kultura amerykańska, Warszawa 1962.

Młode pokolenie chłopów, t. 1–4, Warszawa 1938.

Naród i kultura, Warszawa 1968.

Rewolucja młodości, Warszawa 1969.

Spółeczeństwo i wychowanie, Warszawa 1948.

Spółeczna genealogia inteligencji polskiej, Warszawa 1997 [1946].

Szkoła w społeczeństwie amerykańskim, Warszawa 1936.

Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna, Poznań 1928.

Archiwalia

Szkoła Nauk Politycznych w Krakowie 1936/37. Sprawozdanie Koła Uczniów i Absolwentów Szkoły Nauk Politycznych 1936/37, 1937/38, 1938/39, Archiwum UJ L.28.

Włodarski B., Szkoła Nauk Politycznych UJ 1920–1949, Archiwum UJ, Dokt. 2010/120.

Opracowania

Bunt i służebność uczonego. Profesor Józef Chałasiński, praca zbiorowa, Łódź 1992.

Chałasiński dzisiaj, red. A. Kaleta, Toruń 1996.

Dulczewski Z., Florian Znaniecki. *Życie i dzieje*, Poznań 1948.

Gryko C., *Józef Chałasiński. Socjologiczna teoria kultury*, Lublin 1989.

Inwentarz akt wydziałów i studiów UJ 1850–1939 (1954), red. J. Michalewicz, Kraków 1997.

Jakubczak F., *Zarys bibliografii naukowej Józefa Chałasińskiego* [w:] J. Chałasiński, *Rewolucja młodości*, Warszawa 1969.

Rebeta J., *Początki nauk społecznych*, Wrocław 1988.

Winclawski W., *Wprowadzenie do Chałasińskiego. Przewodnik bibliograficzny*, Toruń 1989.

Zięba A., *Od Katedry Umiejętności Politycznych do Instytutu Nauk Politycznych UJ. Z dziejów uniwersyteckiej politologii* [w:] *Myśl i polityka*, red. B. Szlachta, t. III, Kraków 2011.

Barbara Krauz-Mozer